

BARTHA ANTAL

A honfoglaláskori magyar kovácmesterség társadalmi háttérének kérdéséhez

Honfoglaláskori kovácmesterségünkéről írott dolgozatunkban¹ megkíséreltük megadni a magyarozatát annak, hogy a X. századi kelet-európai színvonalat elért magyar vasművesség miért hagyományozott ránk szláv eredetű terminológiát. Igazat kell adnunk annak az észrevételnek,² mely magyarozatunkat problematikusnak tartja, mert a feltételezhető eredeti magyar vasműves terminológia kikopásához vezető társadalmi folyamatot mélyrehatóbban kell megvizsgálni.

Marxista történetírásunk kimutatta, hogy a magyarság X. századi történetének alapvető gazdasági és társadalmi ténye az a nagy megrázkódtatásokat okozó folyamat, amely a feudális társadalom kialakulásához vezetett. Ennek a folyamatnak egyes fejlődési mozzanatait tekintetében azonban a nézetek eltérők. Van olyan nézet, amelyik a nemzetségi-törzsi szervezet területi szervezetté való átalakulását³ emeli ki, mint olyan fejleményt, amelyik a feudális osztálytársadalom és az annak megfelelő államszervezet kialakulásához vezetett, és döntő jelentőséget tulajdonít a fegyveres kíséret társadalmi funkciójának.⁴ A másik nézet a feudális földtulajdon monopóliuma kialakulását tekinti lényegesnek és e monopólium kialakulásán keresztül közelíti meg a területi, politikai szervezeti formák kialakulását.⁵ Az előbbi álláspont erénye, hogy keresi azt a kiindulópontot, amihez viszonyítva a X—XI. század fordulata gyökeres, forradalmi átalakulást jelentett és ezzel igen értékes adatokat szolgáltat a nemzetségi-törzsi társadalom utolsó, bomlási szakaszában az osztálycsírák kimutatásához. Ugyanakkor azonban a fegyveres kíséret tagadhatatlan fontos szerepének túlzott érvényesítésével ez az álláspont lényegében összemosódik a polgári felfogással, mely a feudális átalakulás legfontosabb mozzanatának tartja a fegyveres kíséret kialakulását.⁶ Ez a nézet a feudális rendnek mint gazdasági-társadalmi rendnek a tagadásához vezet, amennyiben a törzsi rend keretei közt kialakult fegyveres kíséret jellegének megítélésében nem jutnak szóhoz az intézmény létrejöttének konkrét gazdasági körülményei.⁷

¹ *Bartha Antal*: Honfoglaláskori kovácmesterségünkéről. *Történelmi Szemle* 1958. 315. l.

² *Hegedűs Zoltán*: Honfoglaláskori vastárgyak és salakok metallográfiai vizsgálatának tapasztalatai. *Történelmi Szemle* 1960. 120. l.

³ *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bpest, 1959. 35. skk. l.

⁴ *Györffy György*: I. m. 30—31, 85—92. l.

⁵ *Léderer Emma*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bpest, 1959. 15—24, 173—174. l.

⁶ *Feudalism in History*, Ed. by *Rushton Coulborn*. Princeton, New Jersey, 1956, 1—6. l.

⁷ Uo.

Az utóbbi nézet, a marxista szemlélet következetes érvényesítésére törekedve, bemutatja a feudális társadalom kialakulásának gazdasági hátterét, de a nemzeti-törzsi intézmények átalakulási folyamata mögött nem keresi a törzsi arisztokrácia tulajdonformáinak feudális tulajdonformákká való átfejlődését, mellőzve a dialektikus módszer egyik fontos követelményét, annak kimutatását, hogy a társadalmon belül végbemenő lassú, fokozatos változások vezetnek forradalmi átalakuláshoz, amelyek szétrombolják a régi kereteket.

Az előbbi nézetből elfogadjuk a fegyveres kíséretnek, mint a feudális erőszakszervezet magvának kétségkívül fontos szerepét a feudális állam létrejöttében, fenntartva ugyanakkor azt a nézetünket, hogy elsődleges mégiscsak a gazdasági változás volt, bár ugyanakkor a fegyveres kíséret, mint felépítmény, rendkívül nagy szerepet játszott az új gazdasági viszonyok megerősítésében. A gazdasági átalakulás és a kíséret kialakulása ugyanazon társadalmi folyamat két elválaszthatatlan, dialektikus egységben levő oldala. A másik nézetből elfogadjuk annak helyes, követésre méltó szemléletmódját, de továbbmenve megkíséréljük elemezni azokat a gazdasági és szociális változásokat, melyek a nemzeti-törzsi társadalomban előkészítették az új feudális rend csiráit. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanis az, hogy a magyarság társadalmi és gazdasági átrétegződési folyamata, noha mintegy száz évig még a nemzeti-törzsi keretek között folytatódott, már a IX. század folyamán előrehaladott stádiumban volt.⁸ Ennek eredményeként a X. századi magyar társadalom szerkezetében a régi formák végleg elkorhadtak és bekövetkezett az új osztályrend létrejöttének megkoronázása, megszületett a korafeudális magyar állam.⁹

A nemzeti társadalom méhében létrejött új viszonyok, melyek a szociális ellentéteket kiélezték, eredetükben azoknak az állapotoknak a hatására nyertek ösztönzést, amelyek a Kazár Kaganátust jellemezték.¹⁰

A magyarság X. századi történetének előzményei területileg a dél-orosz steppevidéken, a Kazár Kaganátus politikai keretei közt, különböző népek és birodalmak érdekszférájának ütközőpontjában mentek végbe. A IX. század kelet-európai steppe világának megismeréséhez új adatokat nyújtanak a legújabb, még le nem zárt szovjet kutatások. Sarkel és környékének régészeti feltárása arra a felismerésre vezetett, hogy a Kazár Kaganátus területén végbement az a folyamat, amely a nomád társadalom szociális-gazdasági átrétegződése következtében a feudális-patriarchális viszonyok kialakulásához vezetett. Ennek az átalakulásnak a gazdasági hátterét a nomád népek kezdődő letelepedése és a földművelésre való áttérése képezte.¹¹ Az erdőborította folyó-völgyek mentén létrejött települések régészeti maradványai viszonylag sűrű lakosságra vallanak. Az V–VI. században már kezdtek kialakulni állandó települések a nomád társadalmak körében, nemcsak a kazárok területén, hanem keletre is, pl. a Csuj folyó völgyében.¹² Ezek az újabb megfigyelések elősegíthetik, hogy megszabaduljunk a polgári tudomány által ránk hagyományozott — annak idején hasznos — általános fogalmaktól a nomád élet-

⁸ *Molnár Erik*: A magyar nép őstörténete. Bpest, 1954. 148—170. 1.

⁹ *Molnár Erik*: I. m. 170. 1.

¹⁰ *Váczy Péter*: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok, 1958, 296. 1.

¹¹ *Артамонов, М. И.*: Саркел — Белая Вежа. МИА 62. Москва—Ленинград, 1958. 29—30. 1.

¹² *Кожмяко, П. Н.*: Раннесредневековые города и поселения Чуйской Долины. Фрунзе, 1959. 169. 1.

mód és a földművelés kölcsönös viszonya tekintetében.¹³ A marxista történet-tudomány a nomád állattenyésztés és a földművelés közötti átmeneti típusok külsőséges vizsgálata helyett azokra a gazdasági és társadalmi folyamatokra fordítja a figyelmet, melyek a nomád népeknél az osztályviszonyok és az elnyomó szervezet kialakulásához vezettek.¹⁴ A kazár fejlődés megértéséhez hozzásegít néhány olyan nép történetének tanulmányozása, amelyek különböző okok folytán fejlődésükben megrekedtek, s társadalmi és gazdasági életükben még sokáig megőrizték a kezdeti feudalizálódás számos jellegzetes vonását. A jakut és a burját-mongol társadalom esetében a szovjet történettudomány a patriarchális-félfeudális elnevezést alkalmazza az ilyen társadalmakra,¹⁵ s ezt a meghatározást ki lehet terjeszteni a többi nomád társadalomra is.¹⁶ A XVIII. században Tigin jakut törzsfőnök igyekezett egyesíteni hatalma alatt valamennyi jakut nemzetséget és törzset. A Tigin által létrehozott politikai szervezeti forma jellegében patriarchális-nemzetségi, méreteiben pedig törzsek-közi volt, ami azt jelenti, hogy a nemzetség és az állam közti sajátos képződmény jött létre.¹⁷ A burját-mongol társadalmat is azért nevezik patriarchális-félfeudális típusúnak, mert a társadalom alapegységei még a nemzetségek és a törzsek voltak, s ennek megfelelően a politikai hatalom is nemzetségi-törzsi elvek szerint épült fel.¹⁸

A „patriarchális-félfeudális” terminológia akkor keletkezett, amikor a Szovjetunióban a szibériai népek a szocialista forradalom eredményeként egy olyan állammak lettek a társnépei, amelyik céljául tűzte ki, hogy a kizsákmányolást és a dolgozók mindenféle elnyomását megszüntesse. Ez a kifejezés tehát a konkrét politikai teendők tudományos meghatározása volt, azaz figyelembe vette a társadalmak dolgozóinak nemzetségi előítéletei mögött a lényegében feudális kizsákmányolást.¹⁹ A szibériai és közép-ázsiai népek társadalmi és gazdasági berendezkedését nagy egészében az idézett formula helyesen jellemzi, különösen, ha az 1920-as évek állapotát vesszük figyelembe, amikor a szovjet tudomány még csak meglehetősen gyér ismeretekkel rendelkezett a volt cári birodalom nemzetiségeiről.²⁰

E népek társadalmi berendezkedése valóban egy sajátos átmeneti állapotot mutatott a nemzetségi állapotoktól a feudalizmus felé. Nemzetségi-törzsi és feudális jellegű intézmények sajátos keveredése mutatja, hogy miképpen alakul át a nemzetségi-törzsi kollektív tulajdon feudális magántulajdonná, és hogy ez a tulajdon hogyan válik a kizsákmányolás feltételévé. *A nemzetségi-törzsi tulajdonforma tehát természetes történeti előzményét képezi*

¹³ Váczy Péter: I. m. 291, 295—296. 1.

¹⁴ Якубовский, А. Ю.: Из истории изучения монголов периода XI—XII вв. Очерки по истории русского востоковедения. Москва, 1953. 5, 90—92. 1.

¹⁵ Окладников, А. П.: История Якутской АССР. том I., Якутск, 1955. 400. 1. — История Бурят-Монгольской АССР, том II. Улан-Удэ, 1954. 150. 1.

¹⁶ История Бурят-Монгольской АССР, том II. ио.

¹⁷ Окладников, А. П.: I. m. 419-422. 1.

¹⁸ История Бурят-Монгольской АССР, том II. 72. 1.

¹⁹ Az SzKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plenumainak határozatai. I. rész. Bpest, 1954. 651. 1. (Az OK(b)P. X. kongresszusa, 1921. március 8—16.) A kérdéses hely a következőképpen hangzik: „... amelynek gazdasága többnyire még mindig az állattenyésztésen alapul, és amely megőrizte a patriarchális-nemzetségi életmódot (Kirgizia, Baskiria, Észak-Kaukázus) vagy nem jutott túl teljesen a félig patriarchális, félig feudális életmód formáin (Azerbajdzsán, Krim stb.)...”

²⁰ Долгих, Б. О.: Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII веке. Труды Института Этнографии LV. Москва, 1960. 3—6. 1.

a feudális tulajdonformának.²¹ Ez pedig azt jelenti, hogy ahol a feudalizmus a törzsi állapotok bomlásának eredményeként születik meg, ott a feudális tulajdonforma létrejötte szorosan összefügg a törzsi arisztokrácia kezében felhalmozódott, a nemzetségi kereteket szétziláló magántulajdonnal.²² És hogy ez általános történeti folyamat, azt mi sem látszik jobban bizonyítani, mint az, hogy a keleti szláv fejlődésben — mely a földművelő anyagi kultúra bázisán ment végbe — a nemzetségi faluközösség erődített lakótelepe alakult át a IX—X. század folyamán feudális várrá, a feudális tulajdonforma és kizsákmányolás kifejezőjévé.²³ Ez a körülmény azért sem érdektelen, mert egyrészt földművelő népről van szó, másrészt olyan földművelő népről, melynek gazdasági és társadalmi berendezkedése legalább annyira fontos²⁴ a IX. századi magyarságra nézve, mint a kazároké.

Jelentős tényezője a nomád népek feudalizálódási folyamatának a kézműves ipar állapota és társadalmi funkciója. Jelen dolgozatunkban e mellékkörülménynek látszó gazdasági és társadalmi jelenséget kívánjuk megvizsgálni, amely minden vonatkozásában szoros összefüggésben van a társadalom egészét érintő folyamatokkal.

A sarkeli ásatásokból kiderül, hogy a város rohamos fejlődése során már a kazár periódusban (a X. század közepéig) két alapvető kézműves tevékenység: a fazekas- és a kovácmesterség a társadalmi termelésnek eladásra, cserére termelő kikülönült ágazataivá váltak.²⁵ Mi sem bizonyítja jobban a kovácsművelés fejlettségét, mint a csoroszlyás nehéz ekék gyártása, amelyek tipológiailag zárt csoportot alkotnak és méreteikben jelentéktelen ingadozásoktól eltekintve egységesek.²⁶ Noha a későbbi szláv periódushoz viszonyítva a kazár korszak vastermelése szegényesnek mondható, legalábbis ami a szerszámkészlet gazdagságát, a szerszámok differenciáltságát illeti,²⁷ egyes vaskészítményei szélesan elterjedtek, pl. a kazár harci fejszék egyik típusa a tambovi területen, a Don vidékén, a Káma mentén, a Kaukázusban, Magyarországon és Szlovákiában is előfordul.²⁸

A marxista történettudomány egyre fokozottabb követelményt állít fel a tekintetben, hogy a történeti tények teljes skáláját szólaltassa meg a kutatás. Az az átmenet, amely az ősközösségi, osztály nélküli társadalomból az osztálytársadalomba vezetett, gigantikus ugrás volt az emberiség egyetemes történetében.²⁹ Ezt az átmenetet elkeseredett, éles szociális harc kísérte, forradalmi átalakulás volt, amely nem ismert irgalmat az átalakulással szembe helyezkedő nemzetségi-törzsi intézményekkel és azok képviselőivel szemben. A feudális formáció létrejötte megnyitotta a perspektívát a földművelés és a

²¹ Marx K.: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bpest, 1953. 28. l.

²² Якубовский, А. Ю.: I. m. 62—63. l.

²³ Шушарин, В. П.: О сущности и формах современного норманизма. Вопросы Истории, 1960. 8., 82—84. l.

²⁴ Перени, И.: Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами. Studia Slavica 1956 t. II. fasc. 1—4. 28. skk. l.

²⁵ Артамонов, М. И.: I. m. 40—43. l.

²⁶ Артамонов, М. И.: I. m. 37. l. — Ляпушкин, И. И.: Памятники салтовомаяцкой культуры в бассейне р. Дона. МИА 62. Москва—Ленинград, 1958. 117. l.

²⁷ Артамонов, М. И.: I. m. 68—72. l. — Сорокин, С. С.: Железные изделия Саркела—Белой Вежи. МИА 75. Москва—Ленинград, 1959. 194—195. l.

²⁸ Сорокин, С. С.: I. m. 143—146. l.

²⁹ Жуков, Е. М.: О периодизации всемирной истории. Вопросы Истории, 1950. 8., 25—26. l.

kézművesség fejlődése számára.³⁰ Ismeretes az az általános megállapítás, hogy valamely nép termelőeri fejlettségét igen szembetűnően mutatja a társadalmi munkamegosztás fejlettségi foka.

Egyetemes történeti vonatkozásban az első nagy társadalmi munkamegosztás az állattenyésztő törzsek kiválása volt az összes többi törzsek közül. Ez azonban még közösségek közti munkamegosztás volt. A soronkövetkező társadalmi munkamegosztás már az egyes közösségeken, a nemzetségeken, a törzseken belül történt meg, s lényege a kézműves tevékenységnek, mint a társadalmi termelés önállósult ágazatának az elkülönülése volt. Különböző társadalmakban más-más ipari tevékenység játszott vezető szerepet abban az elkülönülési folyamatban, mely megkongatta a halálharangot a primitív nemzetségi társadalom felett.³¹ E folyamatnak a lényege nem csupán abban áll, hogy a közösség egy bizonyos csoportja csak ipari tevékenységgel kezdett foglalkozni, hanem elsősorban abban, hogy termelési eszközöket kezdtek nagy mennyiségben készíteni.

A kovácmesterségnek egy feudalizálódó nomád társadalomban vitt szerepét jól megvilágítja a jakut példa. A kovácsok elégitették ki a társadalom szükségletét fegyverekben, munkaeszközökben; tevékenységük a mindennapok eseménye volt.³² Ennek ellenére az egész jakut társadalom tisztelete övezte őket, akárcsak a bátor harcosokat, noha a kovácsok nem személyesen, hanem csak az általuk készített fegyverek és páncélok vettek részt a harcias fegyveres kíséret kalandjaiban. A régészeti feltárt régi jakut településeken felszínre kerültek a jakut kovácsok termelőtevékenységének tárgyi bizonyítékai.³³ A XVIII—XIX. században a tojonok gazdaságában a többi mesterember között megtalálható a kovács is, aki a téli szálláson készítette a vaseszközöket.³⁴ A jakut kovácsok tisztelete visszanyúlik a nemzetségi-törzsi állapotok virágkoráig,³⁵ a jakut nép eredetmondájában is nagy szerep jut a kovácsoknak. E hétköznapi termelő tevékenység megszemélyesítője nagyobb hatalommal rendelkezett, mint a sámán. A nemzetségi viszonyokban gyökerező kovácstisztelet tovább élt abban a jakut társadalomban, amelyben már voltak olyan gazdagok, akik nem ismerték méneiseik számát, voltak, akik csak egy-két tehenet bírtak és sok volt az olyan, aki kutyán kívül semmiféle vagyonnal nem rendelkezett, a rabszolgákat pedig uruk halála esetén urukkal együtt élve eltemették.³⁶ A jakut társadalom a „kovács” jelentésű „tarhan-darhan” kifejezést részben különböző istenségek, részben társadalmi funkció, tisztség jelölésére használta.³⁷ Ami leginkább figyelemre méltó: a jakutoknál a kovácsművesség volt az egyetlen kézműves iparág, amely elkülönült a többi termelési ágtól.³⁸

A burját-mongol társadalomban hasonló állapotokkal találkozunk. A vasművesség elkülönült ipari tevékenység volt, a kovács-nemzetségek szigo-

³⁰ Уо.

³¹ Бахта, В. М.: К вопросу о структуре первобытного производства. Вопросы Истории, 1950. 7., 62—63. 1.

³² Окладников, А. П.: I. м. 374—375. 1.

³³ Уо.

³⁴ Башарин, Г. П.: О патриархально-феодальных отношениях в Якутии конца XVIII — первой половины XIX века. Вопросы Истории, 1955: 3. 93. 1.

³⁵ Окладников, А. П.: I. м. 265—266, 374—375. 1.

³⁶ Уо. 381—385. 1.

³⁷ Уо. 390—391. 1.

³⁸ История Якутской АССР., том II. Москва, 1957. 16—17. 1.

rúan zárt területet képeztek. A kovácsok és maga a vas is, a vallásos hiedelmeknek megfelelően különös tisztelet tárgyai voltak.³⁹ A burját-mongol társadalomban is megindult a feudalizálódás folyamata, megjelent a „nuker” intézmény, a gazdag törzsi arisztokráciától függő viszonyban levő fegyveres kíséret.⁴⁰ A gazdagság fontos kritériuma, az állatállomány magántulajdonban volt, míg a legelő és általában a föld nemzetségi közösségi tulajdont képezett, de a XVIII. század végére kialakult a feudális földtulajdon intézménye is.⁴¹ A társadalom differenciáltságát jellemzik a következő adatok: volt gazdag burját, aki 4000 lóval, 3000 szarvasmarhával, 1000 tevével és 8000 birkával, ezenkívül 4000 rubel orosz és kínai ezüsttel, a XVIII. század viszonyai között igen nagy összeggel rendelkezett; az úgynevezett tehetős burjátok állatállománya 20–50 főt tett ki, míg a szegények nemcsak hogy állatokkal nem bírtak, de még csak jurtájuk sem volt.⁴² A szokásjog szerint a meggyilkolt szabadért 66 marhát kellett fizetni, míg a szolga élete egy felszerszámozott lovat ért, vagy vételárát kellett megfizetni. Egy vagyonos életéért viszont, két szolgát, két tevét, három vértet, három üstöt, tíz jó lovat, tíz legnagyobb bikát, 300 nagy marhát, ezenkívül még birkát is⁴³ kellett fizetni. Világos, hogy az ilyen erős vagyoni különbségekkel terhelt társadalomban igen erős volt a törekvés a nemzetségi arisztokrácia részéről, hogy a gazdagodás másik fontos feltételét is biztosítsa a maga számára, azaz a nemzetségi földek felett is megszerezze a rendelkezés jogát. Formálisan megőrizték a nemzetségi földtulajdont, amennyiben a nemzetségi legelők lélekszám szerinti egyenlő elosztása megmaradt, de a nemzetség tagjai „önként” lemondtak a rájuk eső részről a gazdag nemzetségi rokon javára.⁴⁴ Az önkéntes lemondás az adott társadalmi viszonyok között természetesen nem jelentett tényleges önkéntességet, a kényszer azonban elleplezte a nemzetségi szokások, intézmények tisztelete. Mivel az adott esetben a gazdag nemzetségtők akarata képviselte a nemzetségi érdekeket, érthető, hogy a törzsi arisztokrácia egy része kiállt a nemzetségi intézmények védelmében, hiszen ezek az intézmények a ténylegesen létrejött gazdasági differenciáció következtében felhasználhatókká váltak a kizsákmányolás rendszeresítésére.⁴⁵ A fejlődésnek ez a vonala igen szemléltetően mutatja azt, hogy a pásztornépeknél, ha közvetve is, de megjelenik a földtulajdon.⁴⁶ Ez a földtulajdon kezdetben közösségi formában jelentkezik, majd a vagyoni és ennek megfelelő társadalmi differenciálódás eredményeként az átmeneti korban létrejön a föld-magántulajdon. Ez az átmeneti állapot, amikor formálisan még él a nemzetségi tulajdon, de már kikezdte azt a föld magántulajdona, jellemzi nemcsak a burjátokat, hanem a halha mongolokat is.⁴⁷ A jakutoknál a XVII. században a legelő és általában a gazdaságilag hasznosítható területek közösségi tulajdonban voltak, ugyanakkor a nemzetségi, törzsi arisztokrácia

³⁹ История Бурят-Монгольской АССР. том I. Улан-Удэ, 1954. 62–63, 115–116, 128 l.

⁴⁰ Уо. 45. l.

⁴¹ Уо. 68, 70, 153, 213. l.

⁴² Уо. 150–151. l.

⁴³ Уо. 72. l.

⁴⁴ Уо. 153–154. l.

⁴⁵ Юсупов, Ш.: Из истории перехода кочевого казахского населения к оседлости. Вопросы Истории, 1960. 3, 37. l.

⁴⁶ Марх К.: I. т. 26. l.

⁴⁷ История Монгольской Народной Республики. Москва, 1954. 86. l.

részéről már jelentkezett az a törekvés, hogy tulajdonukba vegyék a legelőt.⁴⁸ Ez a törekvésük nem is maradt teljesen eredménytelen, mert a kaszálók és a halászóhelyek felett a XVII. század folyamán sikerült tulajdonjogukat biztosítani, erről tanúskodnak a magántulajdonban levő kaszálókról elorzott széna miatt keletkező „szénaperek” is.⁴⁹

A mongol és jakut fejlődés bizonyos tekintetben példázzák azt az átmeneti állapotot, mely jellemezte a kazár birodalom társadalmát is. A kazár társadalmi fejlődés azonban számos vonatkozásban túlmutat azokon az állapotokon, melyek jellemezték a fentebb említett társadalmakat. Elsősorban említésre méltó a kazár földművelés magas színvonala, az ipari és kereskedelmi tevékenység intenzívebb foka. Sem a jakut, sem a burját-mongol társadalom nem ismerte a földművelésnek, az ipari-kereskedelmi tevékenységnek azt az intenzitását, mellyel a kazárok esetében találkozunk, s ennek megfelelően a kazárok politikai szervezete is inkább integráló volt.

Összefoglalva az elmondottakat, nemzetségi társadalomból a feudális osztálytársadalomba való átmenet korát jellemző vagyoni és társadalmi eltolódások kísérő jelensége mindig valamilyen ipari tevékenységnek a kiválása a társadalmi termelés többi ágazatából. Az adott esetben a kovácsművesség vitte a vezető szerepet a társadalmi munkamegosztás új folyamatában. De ugyanakkor, amikor ez a szétválási folyamat már lényegében befejeződött, még tovább élnek az adott ipari tevékenységhez kapcsolódó naiv vallási hiedelmek. Ezek eredetükben a nemzetségi társadalom virágkorára nyúlnak vissza, amikor a vas „verése” még inkább ritus volt, semmint a társadalmi termelésnek az az ágazata, amely a későbbiekben megásta annak a társadalmi szervezetnek a sírját, amely szent remegéssel és tisztelettel vette körül a kovácsot.

Figyelmet érdemel a kovácsmítossszal kapcsolatos „tarhan-darhan” terminológia, amely a szóbanforgó társadalmaknál a társadalmi fejlődéssel párhuzamosan alakult át és társadalmi réteget kezdett jelölni. Megjegyzendő, hogy az említett kifejezés egy privilegizált társadalmi helyzetű réteget jelölt, melynek valóságos társadalmi funkciója azonban meglehetősen homályos.⁵⁰ Ismeretes viszont, hogy ez a társadalmi réteg az osztályrétegződés legkorábbi szakaszában alakult ki, tehát akkor, amikor még igen erősek voltak a nemzetségi-törzsi szervezeti formák, ami pedig privilegizált helyzetüket illeti, megjegyzendő, hogy adót nem fizettek és bizonyos büntetésfajták alól mentesek voltak.⁵¹ Az Arany Horda társadalmában a „tarhan” cím mind a letelepedett, földműveléssel foglalkozó réteget, mind a nomadizáló állattenyésztő réteget egyaránt megillette, s az adóktól és a feudális szolgáltatásoktól való teljes mentességét jelentette mind a káni udvar, mind a feudális urak részéről.⁵²

Felmerül a kérdés, hogy a fentiek mennyiben vonatkoznak a X. századi magyarságra, jellemzi-e általában a IX—X. század viszonyait az a folyamat, melyet a feudális osztálycsírák létrejötte és az ipari munkamegosztás párhuzamos fejlődése jellemez. A sarkeli kutatások eredményeinek alapján indokoltnak látszik a feltett kérdés pozitív értelemben való megválaszolása,

⁴⁸ История Якутской АССР. том II. Москва, 24. I.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo. 126. I.

⁵¹ Uo.

⁵² Греков, Б. Д., Якубовский, А. Ю.: Золотая Орда и ее надение. Москва—Ленинград, 1950. 113. I.

hiszen a kazár szomszédság hatása nem lehetett közömbös a magyarság termelőerőinek fejlődésére. Bár a magyarságnak a X. század folyamán a szláv-bizánci-kazár kereskedelmi forgalomban vitt közvetítő szerepére,⁵³ amint azt a polgári történettudomány feltételezi, nincs konkrét bizonyító anyag, mégsem tűnik kétségesnek, hogy ennek a kereskedelemnek a hatása érvényesült a magyar törzsek életében is. A kazár környezet azonban nem az egyetlen tényező volt, amely meghatározta a magyarság társadalmi fejlődését. Még kevésbé állítható, hogy a kazár fejlődési vonal lett volna a kelet-európai feudális fejlődés meghatározója. A kazár birodalom pusztulását az a csapás tetézte be, amely a kievi fejedelemség részéről érte a kazárokat. Milyen erők vezettek a szláv fejlődésben oda, hogy a kazár fejlődést túlhaladó, a kazárok által összefogott társadalmakénál fejlettebb, előrehaladottabb feudális viszonyok jöjjenek létre? A IX—X. századi keleti szláv társadalmi fejlődésben az átalakulást előkészítő folyamat a gyorsütemű kézműipari fejlődés volt.⁵⁴ E fejlődésben pedig a kovácművességnek, a vas eszközök termelésének jutott a döntő szerep. Ténylegesen sem a földművelés, sem a többi kézműves iparágak nem fejlődhettek volna a termelés eszközeit gyártó vasfeldolgozás nélkül. De Szvjatoszláv druzsinája sem rendelkezhetett volna fejlett fegyvergyártás nélkül azokkal a fegyverekkel, melyekkel rémületben tudta tartani Európa keleti és délkeleti részét. Éppen ezért a szovjet kutatás a rendelkezésre álló tények alapján a vasfeldolgozás fejlődését, a társadalmi munkamegosztásnak ezt a fontos mozzanatát tartja egyik lényeges tényezőnek a feudalizmus kialakulásában.⁵⁵ A fejlett kievi kereskedelem alapját nyilván az képezte, hogy a városban a X. századra hatvanféle hivatásos kézműves tevékenység alakult ki.⁵⁶ Ezek után nyilvánvaló, a kazárok vereségének magyarázata nem merülhet ki katonai tényezőkben, sem a kaganátus tarka etnikai összetételében. A döntő csapást közvetve az ó-orosz kézművesek és földművesek mérték a kaganátusra. A szláv telepések megjelenése a Don alsó folyásának vidékén, s magában Sarkelben az anyagi termelés fellendülésével járt,⁵⁷ s ez már előrevetítette a kazár fejlődés pusztulásának árnyékát. A kazár periódusnak a szláv periódushoz viszonyított szegényesebb ipari tevékenységével azonban aligha lehet magyarázni azt a feltűnő etnikai tarkaságot és elkülönülést, ami jellemzi a kazár fejlődési szakaszt,⁵⁸ amint azt egyes szovjet régészek feltételezik. Noha kétségtelen, hogy a korai középkor folyamán is nem kis szerepet játszott a kézműves és kereskedelmi tevékenység az etnikai nivellálódás folyamatában. A fejlett kézműves iparágak meglétével, a feudalizálódás egyik fontos komponensének létrejöttével egyidejűleg még a keleti szlávok vasművességét is mitológia övezte, és a mesterség úzóje a társadalom megkülönböztetett tiszteletét élvezte, mint egy mítosznak a hordozója.⁵⁹ A keleti szlávok esetében is megfigyelhető tehát a nemzeti és a születő osztályintézmények sajátos összefonódása a feudális társadalom kialakulásának korában. E folya-

⁵³ *Fettich Nándor*: A honfoglaló magyarság fémművessége. Bpest, 1935. 26, 44. 1.

⁵⁴ *Рыбаков, Б. А.*: Проблемы истории древней Руси в свете новейших археологических исследований. Вестник Академии Наук СССР., 1960. 8., 28—29. 1.

⁵⁵ Уо.

⁵⁶ Уо.

⁵⁷ *Белицкий, В. Д.*: Жилища Саркела—Белой Вежи. МИА 75. Москва—Ленинград, 1959. 129—130, 134. 1. — *Сорокин, С. С.*: 1. т. 199. 1. — *Артамонов, М. И.*: 1. т. 61—62. 1.

⁵⁸ *Белицкий, В. Д.*: 1. т. 132. 1.

⁵⁹ *Рыбаков, Б. А.*: Ремесло древней Руси. Москва, 1948. 483—496. 1.

matban az evolúciós és az ugrásszerű, forradalmi fejlődés dialektikus egységét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a nemzetségi faluközösségek erődített központjai a feudális osztályuralom fészkeivé alakultak át.

A feudális átalakulás tekintetében érdekes tanulságokat kínál a lett-litván és porosz társadalom X. századi állapota. A IX. század végétől a porosz társadalomban már igen előrehaladott stádiumban volt a társadalmi átrétegződés; a törzsfőnökök, gazdag nemzetségfők körül már kialakult a fegyveres kíséret, melynek tagjai főnökük halála esetén a vagyon jelentős részét örökölték, noha az elhalt vagyonának egy része még a nemzetség közös tulajdonába ment át.⁶⁰ A társadalom többségét a szegény szabadok alkották, akik szolgáltatásokkal tartoztak a feudalizálódó nemzetségi arisztokráciának.⁶¹ A nemzetségi földek allodiummá alakulása megkezdődött, az előkelők birtokai azonban nem lépték át a törzsi határokat, a magántulajdonba került földeken keletkezett nagybirtokok tehát az egyes törzsi területek határain belül maradtak.⁶² Az ekés földművelés már a IX. század folyamán elterjedt, s a munkamegosztás során önállósult vasfeldolgozó kézművesség biztosította a többféle típusú vas ekepapucsot.⁶³ Hogy az egyes eketípusok nem egyforma termelékenyséűek voltak, azt bizonyítani látszik az a körülmény, hogy a szolgáltatásokat az egyes eketípusokra differenciálva állapították meg.⁶⁴ Ezekkel a feudális átrétegződésre mutató intézményekkel párhuzamosan még élt a nemzetségi rend számos jellegzetessége, többek között a kovács-mitosz. A poroszok kovácsistensége az emberi ismeretek összességének volt a teremtője, akit különös tiszteletben részesített a porosz társadalom.⁶⁵ Ez a hiedelem szorosan összefügg a porosz társadalom feudális átalakulásának befejezetlenségével, és a nemzetségi intézmények még elevenen ható funkciójára mutat.⁶⁶ Hasonló viszonyokat talált a kutatás a litván-lett társadalomban is, melynek története azért is tanulságos, mert e népeknél a feudális viszonyok valamennyi európai népnél későbbben alakultak ki.⁶⁷

A felsorolt adatok világosan mutatják, hogy a feudális társadalom Belső-Ázsiában és Európa keletén — tehát ahol nem alakult ki a rabszolgartartó társadalom mint formáció — a nemzetségi törzsi rend bomlása eredményeként jött létre, függetlenül attól, hogy az illető társadalomban az osztályrétegződés megindulásának történeti pillanatában az ekés földművelés avagy pedig nomád állattenyésztés képezte a termelés alapját.⁶⁸ Mind a két nagy

⁶⁰ Пауто, В. Т.: Помезания. Москва, 1954. 9—11. l.

⁶¹ Уо. 9, 15, 47—48. l.

⁶² Уо. 15. l. — Пауто, В. Т.: Христбургский (Книшпоркский) договор 1249 г., как исторический источник. Проблемы Источниковедения, том VII. Москва, 1959. 357—358, 359. l.

⁶³ Пауто, В. Т.: Помезания. 15. l.

⁶⁴ Уо.

⁶⁵ Пауто, В. Т.: Христбургский (Книшпоркский) договор как исторический источник. 379. l.

⁶⁶ Перцев, В. Н.: Культура и религия древних пруссов. Ученные Записки Белорусского Государственного университета, Вып. 16. Серия историческая. Минск, 1953. 377. l.

⁶⁷ Пауто, В. Т.: Против некоторых буржуазных концепций образования литовского государства. Вопросы Истории, 1958. 8. (40) 55. l.

⁶⁸ Мейман, М. Н., Скажин, С. Д.: К вопросу о непосредственном переходе к феодализму на основе разложения первобытно-общинного способа производства. Вопросы Истории, 1960. l. 75—76, 84, 94. l.

csoportnál megfigyelhető, hogy az átrétegződés fontos tényezője a társadalmon belüli munkamegosztás létrejötté, melynek eredményeként a tárgyalt társadalmak esetében elsősorban a vasművesség vált önálló kézműves iparággá. Az is világos azonban, hogy a földművelés, illetőleg a földművelésen alapuló feudális földtulajdon létrejötté stabilabb bázist adott a feudális átalakulás számára. Különösen szemléltetően mutatja ezt a kazár fejlődés, melyben a nomád népek feudalizálódása a földművelés igen gyors elterjedésével párosult. Hasonló jelenség figyelhető meg történetileg későbbi időpontban az Arany Horda társadalmának esetében. Itt a folyók mentén és a krími félszigeten bizonyos belső ellenállás leküzdése árán letelepedett a lakosság, és kialakultak a feudális függőségben levő paraszti települések és a feudális nagybirtokok.⁶⁹

A történelem azonban ismer olyan társadalmat, amelyik látszólag közömbösen viszonyult a földműveléshez és a földművelés bázisán kialakuló feudális földtulajdonhoz, s ennek ellenére, ha nem is haladó, de mégis kiemelkedő szerepet játszott Eurázsia történetében. A mongol társadalom gazdasági tevékenysége valóban elsősorban a nomád állattenyésztésen alapult. Ugyanakkor azonban téves az a feltételezés, hogy a mongol fejlődés előzményeiben nem játszott szerepet a földművelő anyagi kultúra, és a föld magántulajdon.⁷⁰ A dzsingiszi államszervezet kialakulásában világosan megmutatkozik a legelők feudális földtulajdona és a nomád pásztor arátok földhöz kötése.⁷¹

Noha ezúttal csak néhány eurázsiai társadalom feudális fejlődésének vonatkozásában vizsgáltuk az ipari tevékenység társadalmi funkciójának szerepét, nem tűnik feleslegesnek utalni arra, hogy általános történeti jelenségről van szó, amikor a társadalmilag specializált ipari tevékenységnek a nemzeti elveken felépülő társadalmat romboló hatásáról beszélünk. Általánosan megfigyelt tény, hogy az ipari tevékenység elkülönülése az első repedést hozza létre a nemzeti társadalom rendszerében.⁷² A nemzeti társadalom normái szerint az egyénileg elkészített tárgy vagy eszköz a készítő személyes tulajdonát képezi.⁷³ A nemzeti rendnek ebből a normájából fakad a nemzeti társadalmi rend felbomlása is, ugyanis addig, amíg ez az elv az esetlegesen elkészült tárgyakra vonatkozik, nem történik semmi baj, de amikor az ipari tevékenységre specializált nemzeti tagok olyan eszközöket gyártanak, amelyek nem maradnak a személyes használat szűk korlátai között, hanem mások tulajdonába kerülnek, mint a társadalmi termelés munkaeszközei, akkor szükségképpen kialakul a közösségen belüli csere. Ez már a magántulajdon intézményét erősíti a közösségi tulajdonnal szemben, és ellentmondást szül a nemzeti társadalmon belül.⁷⁴ A nemzeti elvek változatlanok maradnak, „csupán” annyi történik, hogy a társadalom termelő erőinek fejlődése következtében olyan funkció jelenik meg az ősközöségi társadalmon belül, amely saját ellentétét teszi a nemzeti elvet és az elvet képviselő társadal-

⁶⁹ Греков, Б. Д., Якубовский, А. Ю.: I. m. 104, 109–110, 111, 115. 1.

⁷⁰ История Монгольской Народной Республики. 71–73. 1.

⁷¹ I. m. 86–87. 1. — Златкин, И. Я.: О сущности патриархально-феодалных отношений у кочевых народов. Вопросы Истории, 1955. 4. 76–77. 1. — Зиманов, С. З.: О патриархально-феодалных отношениях у кочевников-скотоводов. Вопросы Истории, 1955. 12, 63. 1.

⁷² Вутшинов, Н. А.: Разделение труда в первобытном обществе. Труды Института Этнографии, том. LIV. Москва—Ленинград, 1960. 147. 1.

⁷³ Уо.

⁷⁴ Уо.

mat is. Ez a folyamat azonban magán a nemzetségi társadalmon belül zajlik le, noha egyes primitív társadalmak esetében a kézművesek zárt testületet alkotnak a nemzetség keretei között.⁷⁵ *Az osztálytársadalom alapvető képződményei tehát még a nemzetségi rend keretei között csíráznak ki. Éppen ezért, és csak ezért beszélhet a történettudomány a nemzetségi-törzsi társadalom felbomlásáról.*

Az ipari tevékenységnek a feudalizmus kialakulásának folyamatában játszott társadalmi szerepe természetesen csak akkor érvényesül, ha nem esetleges ipari tevékenységről van szó. Lehetséges ugyanis olyan kézműves termelés, amely közvetlenül nem rombolja a nemzetségi rendet. Vonatkozik ez a fémművességre is. Az a körülmény, hogy valamilyen közösségben bizonyos készítményeket képesek akár fémből is előállítani, önmagában még nem hajtóereje az illető társadalom magasabb fejlődési fokra való terelésének. Nem kizárt — amint arra van is példa —, hogy a matriarchátus vagy a patriarchátus társadalmak is képesek akár vasból készült tárgyak, eszközök előállítására.⁷⁶ A kérdés lényege tehát nem egyes készítmények egyéni előállítási képességében rejlik, hanem a vaskészítményeknek a társadalmi termelésben való alkalmazásában, azaz a vas feldolgozásának társadalmilag széles és általános elterjedtségében. Ez a termelőerők olyan általános fejlettségi fokát tételezi fel, mely a maga összességében napirendre tűzi egy magasabb társadalmi képződmény létrejöttét. Helytelen volna tehát a kézművesség meglétét valamely társadalom esetében az adott társadalom termelőerői összességének általános színvonalától elszakítva vizsgálni. Ez a nézőpont hamis eredményre vezetne az osztálytársadalom — a mi esetünkben a feudális osztálytársadalom — kialakulása feltételeinek vizsgálatában.⁷⁷

A vas eszközöknek a gyártása, méghozzá olyan mennyiségben, amint azt a X. századi magyarság termelése bizonyítja, nem azoknak a társadalmi feltételeknek az érettségéről tanúskodik-e, amelyek már a IX. században a dél- orosz síkságon éreztették hatásukat; vajon figyelmen kívül hagyható-e, hogy a X. századi magyarság társadalmi berendezkedése már nem egyértelműen nemzetségi-törzsi volt, hiszen a kutatás éppen ezt a körülményt emeli ki?⁷⁸ Ezek a fejlemények végső soron a magyarországi feudalizmus kialakulásának egyik fontos komponensévé váltak. Mert vitathatatlan, hogy a magyarság magával hozott társadalmi szerkezete az itt élt szláv népek által képviselt szociális struktúrával szintézisre lépve, ha igen lényeges, de a hazai feudalizmus kialakulásának egészét tekintve mégis csak komponens volt. E körülménynek az elhanyagolása, bármilyen formában is jelentkezzék az, elmossa a nacionalizmussal vívott harc ideológiai frontját, már pedig a marxista történettudomány nem vállalhatja a frontoknak ezt az összeolvadását.

A X. századi magyarság esetében is beszélhetünk a társadalmi munkamegosztás második fázisának beköszöntéről. Az újabb kutatások lehetővé tették bizonyos területi határok megvonását, melyeken belül a vaskészítmények tipológiailag egységesek, ami azt a feltételezést engedi meg, hogy bizonyos magyar törzseket egy bizonyos kovácműhely-csoport látott el

⁷⁵ Mead M. : The Samoans. Cooperation and competition among primitive peoples. New York and London, 1937. 297. l.

⁷⁶ Косвен, М. О. : К вопросу о военной демократии. Труды Института Этнографии, том LIV. Москва — Ленинград, 1960. 249. l.

⁷⁷ Uo. 245. l.

⁷⁸ Molnár Erik: I. m. — Györffy György: I. m. 139. skk. l.

készítményeivel.⁷⁹ A kérdésnek erre a vonatkozására már előző közleményünkben is rámutattunk.⁸⁰ Ugyancsak történt — bár futólagos — utalás a kovácsmesterséggel és mítosszal kapcsolatos méltóság meglétére is. Felmerül a kérdés, hogy a X. századi magyarság feudális fejlődése az ismertek közül melyik vonalat követte. Ennek a kérdésnek a felvetése azért is indokolt, mert a régészeti anyag újabb klasszifikációja szerint is a feudalizálódás folyamata a X. században igen gyorsütemű volt.⁸¹ A magyar törzsek feudális irányú fejlődése mind a termelési bázis, mind pedig a társadalmi-politikai funkciók, méltóságok kialakulása tekintetében a kazár kaganátus társadalmának fejlődéséhez áll közel.⁸² A X. századi magyar társadalom azt a fejlődési vonalat képviselte, amely a nomád állattenyésztésről a letelepedett életformára áttérő társadalmakra jellemző. Ahol a gazdasági tevékenység vezető ágazata még az állattenyésztés, a nomadizáló életmód volt, s ez konzerválta a nemzeti szervezeti formákat.⁸³ Ugyanakkor a meglévő nemzeti intézmények saját ellentétükbe csaptak át és lényegében a kizsákmányolás eszközeivé váltak.⁸⁴ Azonban nemcsak ez történt, hanem merőben új intézmények is jöttek létre, amelyek már keresztették a nemzeti szokásokat és szervezeti formákat.⁸⁵ Ezek az új intézmények, méltóságok keletkezésükben szorosan kapcsolódnak a nemzeti intézmények adta lehetőségekhez. Ez kiderül a kende méltóság behatóbb vizsgálatából.⁸⁶

Ismeretes, hogy a kende méltóság szoros kapcsolatban volt a kovácsmítosszal.⁸⁷ Tehát a X. századi magyarságra is jellemző a kovácsművesség megléte mint a társadalmi termelés egyik kézműves ága, amely jelentős mértékben befolyásolta a nemzeti kötelekek bomlását. Ugyanakkor az illető mesterséget még mítosz és a velejáró vallásos rítus övezte. Ezek a tények utalnak a X. századi fejlődés sajátos kettősségére. A társadalom egyik arcával még a múltba, másik arcával már a jövőbe nézett. Ezt a körülményt még inkább kiemeli az, hogy a kende népe nem csak nemzeti hovatartozása, hanem társadalmi funkciója alapján is elkülönült a többi nemzettől.⁸⁸ Egy olyan társadalmat, amelyben az emberek egy csoportját nemcsak nemzeti hovatartozásuk, hanem funkciójuk alapján ítélik meg, nem lehet egyértelműen nemzeti-törzsi társadalomnak tartani. A kende méltóság és a kende

⁷⁹ Эрдеи, И.: Венгры в Лебедни. Материальная культура венгров IX—X вв. (Автореферат). Ленинград, 1959. 5—6. l.

⁸⁰ Bartha Antal: I. m. 321—322. l.

⁸¹ Эрдеи, И.: I. m. 5. l.

⁸² Györffy György: I. m. 139—141. l.

⁸³ Зиманов, С. З.: I. m. 64. l. — Толыбеков, С. Е.: О патриархально-феодальных отношениях у кочевых народов. Вопросы Истории, 1955. 1. 78—79. l. Tolibekov tanulmánya egész sor kérdésben komoly tárgyi és szemléleti hibában szenved. Pl.: helytelenül ítéli meg a nomád népek feudalizálódási folyamatában a feudális földtulajdon kialakulásának kérdését, illetve tagadja azt. Megfelelkezik arról a kazah közmondásról, hogy: «Кимин жерин жерлессн, сонын жырын жырлайсын.» (Kinek legelőjén legeltetsz, annak nótáját fújd.) Ennek ellenére úgy véljük, egy sor más kérdésben helyes álláspontot képvisel, pl. nagyon helyesen felhívja a figyelmet a nemzeti intézmények makacs továbbélésére a nomád népek fejlődésében. Kiváltképp helyes az a megállapítása, hogy a nomád népek egyetlen lehetséges fejlődési útja: megszabadulni a nemzeti intézmények szorításából a letelepedett földműves életmódra való áttérés útján.

⁸⁴ Зиманов, С. З.: I. m. 64. l.

⁸⁵ Уо. — Györffy György: I. m. 153—155. l.

⁸⁶ Györffy György: I. m. 154—155. l.

⁸⁷ Уо.

⁸⁸ Уо. 155. l.

körül kialakult kíséret már hatalmi csomópont volt a X. századi magyar társadalomban, ezt bizonyítani látszik az a körülmény is, hogy Árpád és népe — a koraközépkori magyar társadalomban létrejött másik hatalmi csomópont — harcot kezdett a kende és népe ellen.⁸⁹ A kende méltóság és a vele kapcsolatos intézmény felszámolását a kutatás azoknak a dinasztikus harcoknak a kezdeti szakaszával hozza összefüggésbe, melyeket I. István király fejezett be.⁹⁰ Általában véve a dinasztikus jellegű harcok nem ismeretlenek az osztálytársadalom kialakulásának korában.⁹¹ Felmerül azonban a kérdés, miért okozott zavarokat egy olyan intézménynek a megléte, amely önmagában is a szociális átrétegződés eredményeként jött létre abban a X. századi magyar társadalomban, amely a fejlődésnek a nomád népekre jellemző vonalát képviselte. A „tarhan-darhan” méltóság nem zavarta a mongol fejlődés vonalát, sőt az Arany Horda társadalmában bontakozott ki teljes egészében ez az intézmény. A kérdést tehát így lehetne megfogalmazni: milyen társadalmi folyamatok húzódnak meg a dinasztikus harcok mögött a X. századi magyar történetben?

Erre a kérdésre egyedül a magyar fejlődés alapján nem lehet válaszolni: analógiához kell folyamodni.

A VIII–IX. századi bolgár politikai történet lényeges elemét alkotják azok a dinasztikus harcok, amelyek a protobolgár és a szláv nemzeti-törzsi szervezeti forma felbomlása következtében végbement gazdasági és szociális differenciáció bázisán keletkeztek.⁹² A protobolgár nomád állattenyésztő társadalom törzsi arisztokráciája a szláv földek feletti uralmát tarhánok⁹³ kiküldése útján érvényesítette. A tarhánok kiküldése azonban csak esetről esetre történt, egyébként a törzsfőkből fejedelmekké vált szláv arisztokraták meglehetősen önállóan intézték a szláv lakosság ügyeit.⁹⁴ Eközben végbement a protobolgár nemzetségek felbomlása, az elszegényedő nemzeti tagok függőségbe kerülése és letelepedése, a nemzeti arisztokrácia pedig egyre inkább nagy földtulajdonnal rendelkező kizsákmányoló réteggé vált. A szláv falu- és földközösségek bomlásának eredményeként megjelent a földtulajdon mobilizálhatósága, elzalogosítása, megjelent a féltermésért idegen földet megművelő nincstelenek rétege, az országutakat pedig ellepték azok az elszegényedett faluközösségi tagok, akik faluközösségen belül már nem találhatták meg megélhetésük elemi feltételeit sem. A faluközösségek ugyanis nem tudtak mit kezdeni a nincstelenek lázongó tömegeivel.⁹⁵ E folyamat eredményeként a szláv faluközösségekből kiemelkedett tehetős réteg gazdasági hatalma mellé politikai hatalmat is szerzett, és beolvadt a szláv nemzeti arisztokráciából kialakult vezető rétegbe.⁹⁶ A feudalizálódás folyamata tehát erősen megbontotta a VIII–IX. századi bolgár társadalmat. A nemzeti intézmények már csak roncsaikban maradtak meg, akadályává válva a feudális konszolidációnak. A feudális konszolidációt erősen akadályozta az a körülmény, hogy a protobolgár nemzeti arisztokrácia egy része kiállt a nemzet-

⁸⁹ Уо. 151. 1.

⁹⁰ Уо.

⁹¹ История южных и западных славян. Москва, 1957. 20. 1. — История Болгарии том I. Москва 1954. 62–70. 1.

⁹² История южных и западных славян. 20. 1.

⁹³ Уо. 19. 1.

⁹⁴ Уо.

⁹⁵ История Болгарии том I. 51–52, 61–63. 1.

⁹⁶ Уо. 62. 1.

ségi intézmények védelmében.⁹⁷ Ez az arisztokrácia éppen a nemzetségi intézmények bizonyos maradványai révén biztosította maga számára a szolgáltatásokat. A fentiekben már utaltunk arra, hogyan alakulhat ki ilyen helyzet. A protobolgár arisztokrata vezető réteg másik része a szolgáltatások rendszerítésének legjobb eszközét a földművelésre való áttérésben, az egykor szabad faluközösségi földművesek és protobolgár állattenyésztők szolgáltatásokra kötelezésében látta. Az utóbbi réteg volt az, amelyik az adott körülmények közt az egyetlen lehetséges megoldást képviselte, mert a nemzetségi tradíciókon felépülő protobolgár társadalmi szervezet és szláv földközösségek nem tudtak mit kezdeni az utakat ellepő rabló, fosztogató elszegényedett réteggel. Ennek a „felesleges” rétegnek a termeléshez való visszatérítését csak a feudális társadalom oldhatta meg. Az csak a koraközépkori Bulgária konkrét etnikai és gazdasági viszonyaiból következett, hogy az új viszonyok meghonosításáért harcoló arisztokrácia jelentős része szlávokból tevődött össze. A kibontakozó dinasztikus harc lényegét nem az etnikai különbség adta, hiszen az utóbbi rétegben is szép számmal voltak képviselve protobolgár származású arisztokraták, sőt a fejedelmi dinasztia is kisebb-nagyobb ingadozások után a földművelő anyagi kultúrán kialakult kizsákmányolási rendszer mellett foglalt állást.⁹⁸ Ami pedig egyébiránt is illuzórikussá tette e nemzetségi tradíciókhoz ragaszkodó protobolgár nemzetségi arisztokrácia politikai erőfeszítéseit, az a kézműves ipari tevékenység rohamos fejlődése és a városiasodás megindulása volt.⁹⁹ Noha a korai bolgár városok még túlnyomóan agrár jellegűek voltak, a bolgár földön már létrejöttek a belső piac kialakulásának minimális feltételei az elkülönült ipari tevékenység bázisán.¹⁰⁰ Ez a fejlődési irány reménytelenné tette a nemzetségi arisztokrácia „konzervatív” részének helyzetét, és vagy felzámolódott a dinasztikus harcokban, vagy kénytelen volt belenyugodni a megváltozott körülményekbe és beolvadni a formálódó feudális uralkodó osztályba.

A bolgár fejlődés, amely számos vonatkozásában erősen emlékeztet a magyar fejlődésre, ugyancsak arra mutat, hogy a korafeudális osztálytársadalom a nemzetségi viszonyok bomlásának eredményeként jött létre. A szláv falu- és földközösségeken belül végbement vagyoni eltolódások egy erősen katonai jellegű uralkodó réteg létrejöttét eredményezték. A hódító protobolgár nemzetségeken belüli szociális eltolódások szintén egy vezető, uralkodó réteg létrejöttéhez vezettek, amely vezető réteg a hódító jogán a nemzetségi intézmények bizonyos elemeinek felhasználásával kísérte meg a hatalom kézbe tartását, míg végül is az egységes területi hatalom megszerzésére törekvő bolgár fejedelmi dinasztia a stabilabb gazdasági és politikai fejlődést képviselő, többségében szláv uralkodó réteg mellé állt, és ezzel megkezdődött a korai bolgár feudális uralkodó rétegnek a kialakulása. E folyamatot nyilván az határozta meg, hogy a földműveléssel párosult állattenyésztés a politikai hatalom számára szilárdabb bázist nyújtott, mint a nomád állattenyésztés és az esetleges földművelés. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a földművelés bázisának biztonságossága részben a termelési ciklus tempójában rejlik. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül az a körülmény, hogy a nomád állattenyésztés termelési ciklusa hosszabb és bizonytalanabb kimenetelű, mint a

⁹⁷ Уо. 68. 1. — История южных и западных славян. 20. 1.

⁹⁸ История Болгарии том I. 70. 1. — История южных и западных славян. 22. 1.

⁹⁹ История южных и западных славян. 21. 1.

¹⁰⁰ История Болгарии. том I. 76—80. 1.

földműveléssel párosult állattenyésztése. Még a legkönnyebben szaporítható birka-állomány növelése is legalább három évet vesz igénybe, amíg a szaporulat gazdaságilag hasznosíthatóvá válik, a földművelés esetében viszont a gazdasági ciklus nem tesz ki egy évet sem.¹⁰¹ Amennyiben a földművelés a feudalizmus kialakulásának korában tipikusan ekés földművelésként jelentkezik, el sem képzelhető számottevő állattenyésztés nélkül. Ilymódon a termelésben esetleg fellépő — különböző okokra visszavezethető — eredménytelenség nem vezet olyan súlyos tragédiákra, mint a nomád állattenyésztő népeknél, mert az állati eredetű jövedelem segítségével az ideiglenes nehézségek áthidalhatók. Természetesen előfordulhatnak olyan természeti csapások, amelyek egyaránt sújtják a növénytermesztést és az állattenyésztést. Ezek az esetek azonban, bármennyire is emlékeztetésekre, mégsem tipikusak. Márpedig a gazdasági fejlődés szempontjából a tipikus esetek az irányadók. A bolgár fejlődés bizonyítani látszik, hogy olyan területen, ahol az ekés földművelésnek tradíciói vannak, a földműves anyagi kultúra bázisán kialakult szociális átrétegződés döntő módon meghatározza a feudális társadalmi és politikai szervezet keletkezését.

A bolgár fejlődésnek, mint már említettük, számos olyan vonatkozása van, amely a magyarság X. századi fejlődésére emlékeztet. De hogy a két fejlődési vonal még sem azonos, azt bizonyítja a bolgáriai és magyarországi etnikai fejlődésnek, azaz a protobolgár-szláv, illetve a magyar-szláv etnikai összeötvöződésnek az eredménye is. E két különböző eredménynek a létrejötte nem magyarozható csupán a magyarság kedvezőbb számarányával, annál kevésbé, mivel nem ismerjük pontosan a pannoniai szlávok honfoglaláskori számarányát. Ismeretes, hogy a protobolgárok jóval a magyarok előtt jelentek meg a Duna alsó folyása vidékén és hódították meg a szláv „hét törzs” szövetségének területét.¹⁰² Ez azt is jelenti, hogy a protobolgárok akkor kerültek el a nagy kelet-európai steppevidékről, amikor még csak kezdetén volt az a folyamat, amely eltolódáshoz vezetett a nomád népek gazdasági szervezetében a földművelés és a letelepedés irányában. A magyarság viszont ezen a steppevidéken élt még akkor is, amikor ezek a gazdasági-társadalmi folyamatok a zenitjüket érték el. E folyamatok politikai vetülete éppen a VIII—IX. században kezdett jelentkezni, hogy aztán a X. században a steppevidékről már kiszakadt magyarság számára is döntő jelentőségű politikai eseményeket érleljenek meg. Szvajotoszláv kievi nagyfejedelem katonai-politikai tevékenysége ugyanis nem csak a kazár birodalomra, hanem az abból már kiszakadt magyarságra nézve is fontos gazdasági-társadalmi következményekkel járt. E kérdésnek a részletekbe menő vizsgálata azonban túlhaladja e közlemény kereteit. Itt csupán utalni kívántunk arra, hogy a felületes bolgár analógia veszélyeket rejt magában.

A bolgár fejlődés is igazolja azt az általános jelenséget, hogy a kézműves mesterségek önálló termelési ágazattá válása rendkívül fontos eleme a feudalizmus kialakulási folyamatának, s azt is, hogy e folyamatnak a gyökerei visszanyúlnak a nemzeti társadalom bomlási korának utolsó szakaszára. Végül soron az evolúciós változások, melyek a nemzeti társadalom méhében kezdődtek, nemcsak gazdaságilag és társadalmilag alakították át a nemzeti intézményeket saját ellentétükké — a szabadság szerveiből a szociális igazságtalanság, az uralom szerveivé —, hanem politikában is ke-

¹⁰¹ Толыбеков, С. Е.: I. m. 78—79. l.

¹⁰² История Болгарии. том. I. 57. l.

nyértörésre vezettek. Ez a politikai kenyértörés valóban dinasztikus harc-ként jelentkezett

A kendék és Árpád népe között kitört viszály is szervesen beleilleszkedik azokba a feszültségekbe, amelyek a területi elveken felépült központi fejedelmi hatalom létrejöttéért vívott harcokba torkolltak, s amelyeknek társadalmi hátterét a magyar és a vele együttélő szláv társadalomban végbement gazdasági-társadalmi folyamatok alkották.

A nemzetségi szervezeti forma is valójában mindig kapcsolódik egy bizonyos területhez, amennyiben minden nemzetség egy bizonyos területen él.¹⁰³ De a nemzetségi életforma virágkorában a társadalom politikai szervezetét mégsem a terület, hanem a nemzetségi hovatartozás határozta meg. Amikor azonban a nemzetségi szervezet már nem tudja féken tartani a létrejött új gazdasági szervezet csiráit, amikor a nemzetségek már jelentős mennyiségű idegen elemet voltak kénytelenek maguk közt megtűrni, ez a szervezeti forma csődbe jutott. Kétségtelen, hogy politikailag a legnyughatatlanabb elemet az idegen nemzetségből, sőt idegen törzsből jött fegyveresek csoportja, a katonai kíséret alkotta.¹⁰⁴

Nem kétséges, hogy a magyarság X. századi fejlődésében is hasonló társadalmi eltolódásokról van szó, melyek már Levédiában megkezdődtek. A kende népének veresége előrevetette nemcsak általában véve a nemzetségi szervezet, hanem elsősorban a nomád állattenyésztésre alapozott feudális fejlődési vonal vereségének az árnyékát. A honfoglaló magyarok még nemzetiségek szerint telepedtek meg.¹⁰⁵ Ugyanakkor azonban hamarosan bekövetkezett egy új integrálódási folyamat,¹⁰⁶ melyre az újabb kutatások felhívták ugyan a figyelmet, de az új folyamat mögött meghúzódó alapvető gazdasági változás nézőponton kívül maradt.

A nemzetségi szervezet területi szervezetté való átalakulását jól jellemzi az a körülmény, hogy az orosz őskronika 944 után nem használ törzsi elnevezést, hanem áttér a területi terminológiára.¹⁰⁷ Figyelemre méltó, hogy ez a terminológiai változás éppen a X. század közepén következik be.

A fegyveres kíséret és a területi szervezeti forma kialakulása azonban alárendelt történeti szerepet játszott az alapvető gazdasági folyamathoz viszonyítva, még akkor is, ha időben lényegében elválaszthatatlan folyamatokról is van szó. Ezért nem válthat ki együttlétést a fegyveres kíséret szerepének előtérbe állítása a feudalizmus kialakulási folyamatában.

Kurszánnak 904-ben¹⁰⁸ bekövetkezett halála népének, a kendeeknek széttelepítéséhez vezetett. Felmerül a kérdés, mutatnak-e ezek az események párhuzamot a bolgár eseményekkel.

Amint láttuk, a bolgár dinasztikus harcokban jelentős szerepet játszottak azok a szláv arisztokraták, akik a rendszeresebb kizsákmányolást biztosító, területi szervezetszerű földművelő anyagi kultúrát képviselték. A X. század első évtizedében beköszöntött magyar politikai és társadalmi események megítélésében azonban a bolgár fejleményekre emlékeztető elképzelést javasolni teljesen terméketlen gondolat lenne. A bolgár események ugyanis egy huza-

¹⁰³ Долгих, Б. О.: I. м. 3, 10. 1.

¹⁰⁴ Györffy György: I. m. 30. 1.

¹⁰⁵ Uo. 9, 16—17. 1.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Повесть Временных Лет. (Под ред. Лихачева, Д. С.). том II. Москва, 240—244. 1.

¹⁰⁸ Györffy György: I. m. 84, 143. 1.

mosabb protobolgár-szláv együttélés után következtek be, amikor már nyilvánvalóvá vált a protobolgár nemzetségek tehetetlensége egy területi szervezeti forma kialakításában és kormányzásában, amikor a szláv-protobolgár gazdasági szervezet nivellálódásának bázisán bizonyos fokig már megtörtént a protobolgár nemzetségi arisztokrácia és a szláv faluközösségből kivált arisztokrácia gazdasági és politikai összeolvadása. A X. század első évtizedében egy ilyen előrehaladott magyar-szláv összeolvadásról még aligha lehet beszélni. Igaz, újabb kutatások feltételezik, hogy a közmagyarság és a köznépi szlávtság összetelepedése már igen korán megindult.¹⁰⁹ Ez az elképzelés két forrásból táplálkozik. Egyrészt a halimba-cseresi soros temetőben talált nyugati pénzekből és tárgyakból arra lehet következtetni, hogy a helyi szláv-avar lakosság is résztvett a kalandozásokban,¹¹⁰ másrészt a meghódított szláv köznépi és a magyar nemzetségek köznépe szociális szempontból hasonló sorsa az etnikai ötvöződés előmozdítója lehetett.¹¹¹ Nem kétséges, hogy ezek a szempontok számos értékes tanulságot kínálnak a X. századi történet megismeréséhez. De ennek elismerése mellett bizonyos fenntartással kell kezelni ezt az elképzelést. Az a körülmény, hogy a halimba-cseresi lakosság résztvett a kalandozó hadjáratokban, még nem bizonyítja a korai magyar-szláv összetelepedést. A katonai hadjáratokban való részvétel még távolról sem jelenti a meghódított etnikum összeolvadását a hódítóval. Éppen megfordítva, a katonai segédnépek szerepe alárendelést, szolgáltatások teljesítését jelenti.¹¹² Az viszont bizonyos, hogy a meghódított helyi lakosság résztvett a katonai akciókban, s erről a régészet adatszolgáltatásán kívül rendelkezünk más tudósításokkal is.¹¹³ A katonai szolgáltatásokra kötelezett egyéb nem szláv segédnépek etnikai beolvadása, a magyarok szállásterületére való betelepülése minden jel szerint csak a X. század második felében kezdődött el s a század utolsó harmadában vált általánossá.¹¹⁴ Világos tehát, hogy az intenzív etnikai összeolvadás feltételei még a magyarsághoz hasonló szervezetszerű csatlakozott népek esetében sem értek még meg a X. század első évtizedeiben. Sokkal kevésbé beszélhetünk tehát a szlávtsággal való korai etnikai összeolvadásról.

S az is igen jellemző, hogy csakúgy mint a keleti szláv fejlődésben, az etnikai összeolvadást elősegítő területi szervezeti forma csak a X. század második felében alakult ki a magyarság esetében is. Ami pedig a közmagyarság és közszlávtság hasonló szociális állapotát illeti, nem vitás, hogy mind a két csoport lényegében már szolgáltatásokra kötelezett, a feudális alávetettség felé haladó réteg volt. A magyarság nemzetségi szervezete azonban ekkor még nem tette lehetővé az összeolvadást. Hogy az etnikai összeötvöződés végbe menjen, ahhoz szükséges volt egy minimálisan konszolidált gazdasági kölcsönviszony kialakulása, ez pedig még hiányzott; csak feltételei érlelődtek a magyar és a szláv társadalmon belül. Figyelembe veendő még az a körülmény is, hogy a magyarság mint hódító jelent meg ezen a területen, s a nomadizmusban gyökerező X. század eleji magyar politikai szervezet nem alakította ki még az

¹⁰⁹ *Török Gyula* : Die Bewohner von Halimba-Cseres nach der Landnahme. Leipzig, 1959. 13—14. l.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Uo.

¹¹² *Györffy György* : I. m. 83, 93. l. — *Бернштам, А.* : Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI—VIII веков. Москва—Ленинград, 1946. 126—128. l.

¹¹³ MHK 323—328. l.

¹¹⁴ *Györffy György* : I. m. 93. skk. l.

etnikai összeolvadásnak a politikai szervezeteit, ami következett a magyarság még nem konszolidált gazdasági társadalmi szerkezetéből. A nomád népek ugyanis egy-egy nagyobb katonai vállalkozásra egyesíteni tudják erőiket, de a közvetlen cél elérése után az erők szétforgácsolása következik be.¹¹⁵ Hogy a X. századi magyarság esetében is hasonló jelenséggel kell számolni, azt a kutatás világosan kimutatta.¹¹⁶ Ezen túlmenően azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a nemzeti intézmények meglétével együttjáró gazdasági feltételeket sem. Amíg az egyszerű nemzeti tag saját vagyonnal rendelkezik, amíg vagyoni leromlása esetében számára a nemzeti bizonyos fokú védelmet jelent, addig nem kerül abba a helyzetbe, hogy idegen etnikum közé legyen kénytelen letelepedni.¹¹⁷ E tekintetben elegendő hivatkozni a közismerten nemzeti tradíciókat tükröző honfoglaláskori temetőkre.

Világos tehát, hogy egy olyan forradalmi átalakulásnak az etnikai oldalát kronológiailag előrehozni, melyet hosszú evolúciós fejlődés előzött meg, nem helytálló. Ugyanakkor a pannonszlávok katonai szolgáltatása valóban magában rejtje az etnikai összeolvadás lehetőségének egyik komponensét. A katonai akciókban való részvétel, mint terhes kötelezettség, kiváló eszköze volt a közvetlen termelő elszigetelésének a termelés alapvető feltételeitől, a földtől és az állatállománytól. Ilyenformán mind a közrendű magyar, mind az egyéb segédnépek és a szlávok számára is a katonaszkedés nem a meggazdagodás forrása, hanem az anyagi romlás előmozdítója volt. Így a közös katonai szolgáltatás valóban szolgálta az etnikai közeledést is. Az etnikai közeledésen nem esetleges összeházasodás értendő, ilyen jelenség nyilván aránylag korán jelentkezhetett. Az etnikai összeolvadás az az elsősorban gazdasági-társadalmi folyamat értendő, amely megteremtette a hazai feudalizmus etnikai kereteit, azaz a feudális kor magyar népét.

S e vonatkozásban nem lehetett közömbös a tágabb értelemben vett pannóniai szlávok gazdasági és társadalmi szervezete.

A X. századi hazai szlávok vonatkozásában ismereteink hiányosak. Bizonyos azonban, hogy a magyar földműves anyagi kultúrára és a feudális állami életre vonatkozó magyar terminológia jelentős része szláv eredetű.¹¹⁸ A pannóniai szlávok fejlődésének megítélésakor nem hagyható figyelmen kívül Pribina és fia, Kocel fejedelemsége, amely igen tekintélyes központja volt a szláv anyagi és szellemi kultúrájának. A zalavári fejedelemség területén az ekés földművelés már ismert volt. Az ekés földművelés általában jellemezte a szláv területek gazdasági állapotát.¹¹⁹ A szláv kalendárium hónapjainak elnevezései is szoros kapcsolatot mutatnak a földművelő gazdasági tevékenység egyes ciklusaival.¹²⁰ A déli, délnyugati szlávok földműves anyagi kultúrájának történeti előzményeire utalnak a VI. századi bizánci tudósítások a mezőgazdasági termelvények szlávoknál tapasztalt bőségéről.¹²¹ A dunántúli szlovén

¹¹⁵ *Окладников, А. Л.*: I. m. 421—422. 1.

¹¹⁶ *Györfy György*: I. m. 6—9. 1.

¹¹⁷ *Окладников, А. П.*: I. m. 399. 1.

¹¹⁸ *Knězsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, Bpest, 1955. I. 1. r. 81, 540, 560, 486, 541. 1.

¹¹⁹ *Беранова, М.*: К проблематике латенских традиций, провинциально римских влияний и германских влияний на древнеславянское земледелие. — *Vznik a počátky slovanů III*. Praha, 1960. 169. skk. 1.

¹²⁰ *Bogo Grafenauer*: *Ustolečivanje Koroskih vojvodov in Država Karantenskih Slovencev*. Ljubljana, 1952. 440—441. 1.

¹²¹ *Uo*. 443—444. 1.

szlávok érdeme, hogy az égetéses földművelés meghonosításával gazdaságilag addig használhatatlan területeket civilizáltak.

A hazai szlávok történeti szerepére és jelentőségére utal az a körülmény, hogy Pribina és Kocel fejedelemségének központja a Dunántúlon, Zalavár környékén alakult ki. A szlovén korafeudális központ kialakulása szoros összefüggésben van a szláv-avar erőviszonyok szlávok javára kialakult megváltozásával. Az erőviszonyoknak ez az eltolódása kapcsolatban van a szláv földműves anyagi kultúra alapján végbement feudális fejlődéssel.¹²² Az erőviszonyok tehát nemcsak a szlávok és avarok közt tolódtak el; magán a délszláv társadalmon belül is átcsoportosultak a szociális erők, minek eredményeként a periodikusan felosztott szabad nemzetségi-törzsi földek feudális ki-sajátításra kerültek, ez a folyamat Pannóniában 860 körül már előrehaladott állapotban volt.¹²³

A gazdasági és szociális átrétegződés befejezetlenségére utalnak azonban a szláv fejedelmek beiktatásában, hatalmi ténykedésében még élő nemzetségi-törzsi tradíciók, melyek kapcsolatba hozhatók a feudális viszonyok kialakulásának konkrét történeti feltételeivel, azzal, hogy ezek az új társadalmi viszonyok a nemzetségi viszonyok felbomlása eredményeként jöttek létre.¹²⁴

Nehéz azonban kitapintani a Zalavár körül kialakult szláv központ viszonyát a honfoglaló magyarsághoz. Különösen megnehezíti e kapcsolatokat kitapintását az a körülmény, hogy Dunántúlon ez a része a honfoglaló magyarok által legkevésbé megszállt terület volt. A kapcsolatok kialakulására csak a zalavári ásatások anyagának részletekbe menő feldolgozása deríthet majd fényt.

A hazai szláv probléma értékeléséhez hasznos támpontot nyújtanak azok az eredmények, melyek a morva birodalom belső viszonyaira, különösen a termelőerők fejlettségi fokára engednek következtetni.

A morva birodalom déli részén már az V. századtól állandó települések alakultak ki.¹²⁵ E települések még nemzetségi jellegűek voltak. Az egyes nemzetségek teljes önkormányzattal rendelkeztek, de a törzsi hatalom növekedését mutatja a törzsi központok, „grad”-ok kialakulása. Ugyanakkor e törzsi területek legfelsőbb hatalmi tényezője még a törzsi gyűlés, a „veča” volt.¹²⁶ A VIII–IX. században a szociális átrétegződés intenzív fejlődést mutat, ami a régi erődített nemzetségi települések eltűnéséhez és fejedelmi központok kialakulásához vezetett.¹²⁷ A feudális formáció kialakulása irányába mutató fejlődést a nemzetségen belüli munkamegosztás kísérte, elkülönült az ipari tevékenység, s ebben különösen nagy szerep jutott a vasművességnek.¹²⁸ A vas termelési eszközök gyártása, azok cseréje és termelési szerepe itt is a gazdasági és társadalmi átrétegződés további erősödésének irányába hatottak.¹²⁹

Ami a szláv uralkodó réteg kormányzati, termelési központjai kialakulásának politikai feltételeit illeti, ezek aligha magyarázhatók az avarságnak a szlávokra gyakorolt katonai nyomásával. Éppen megfordítva, a szlávok

¹²² Uo. 540, 448. l.

¹²³ Uo. 448–449. l.

¹²⁴ Uo. 459. l.

¹²⁵ Jozef Poulík : Jižní Morava země dávných Slovanů. Brno, 1948–1950. 127. l.

¹²⁶ Bogo Grafenauer : I. m. 233. l.

¹²⁷ Jozef Poulík : I. m. 129. l.

¹²⁸ Uo. 127. l.

¹²⁹ Uo.

avarokra gyakorolt fokozódó nyomása a szlávtság gazdasági és társadalmi fejlődésének volt a következménye.

Egyidejűleg ezekkel a változásokkal egészen a VIII. század végéig intenzíven éltek a pogány hiedelmek, és csak a térítések következtében bekövetkező temetkezési rítusváltozás, és templomépítkezés alapján lehet következtetni a társadalmi tudat változására.¹³⁰

Magyar vonatkozásban nem hagyható figyelmen kívül a morva államnak a pannóniai ügyekben való szüntelen érdekeltsége.¹³¹ Ezen túlmenően fontos az a kulturális hatás is, melyet a morvaföld gyakorolt a pannóniai szlávtsággra. Ez a hatás beilleszkedik abba a történeti szerepbe, melyet a szlávtság töltött be a közép-európai feudális viszonyok kialakításában.¹³²

A szlávtságnak a magyarokra gyakorolt hatása a fentiekből következően a feudális viszonyok, az ekés földművelés megismosodásában jelentkezett. Az együttélés kezdeti időszakában, a X. század első évtizedeiben ez a gazdasági és társadalmi hatás még nem jelentkezhetett a magyarság társadalmi szerkezetében. Ugyanis ebben a periódusban a magyar törzsek számára a kontaktust még a szlávok szolgáltatásokra való kényszerítése jelentette.

Az a dolgok természetéből következik; mint ahogy a szlávoknak az avarokra gyakorolt nyomása nem maradhatott társadalmi következmények nélkül a szlávokra nézve, éppúgy a szlávok magyarok általi szolgáltatásokra kényszerítése nem mulasztotta el a későbbiekben éreztetni hatását a magyar társadalom fejlődésében. A más népre gyakorolt nyomás mind a két történeti esetben a hódítók társadalmán belüli szociális erőeltolódáshoz vezetett.

Az elmondottak alátámasztani látszanak azt a nézetet, hogy a kendék félreállítása egyedül a magyar nemzetségi-törzsi társadalom méhében végbement változásoknak volt a következménye. Ezek a változások odavezettek, hogy az átalakulás útjából eltűnt a primitív kettős fejedelemség intézménye és bekövetkezett egy egész nemzetségnek a széttelepítése, ami eddig csak a meghódítottak osztályrészeül juthatott ki. A törzsi szervezet az első olyan csapást mérte saját magára, amely már nemcsak a területi elven felépülő fejedelmi hatalom érvényesülése számára nyitotta meg az utat, hanem azon túlmenően a társadalmi termelés egyik ágát, a vasműveséget is megfosztotta misztikus helyzetétől. Ezzel a pogány magyar kovácskultusz súlyos csapást kapott magától a pogány magyarságtól. A mesterség megszabadult azoktól a korlátoktól, amelyek már amúgyis csak a hiedelmek kategóriájába tartoztak. A társadalmi szükségletet kielégítő kézműves ipar ezzel prózaivá vált, és megnyílt a lehetőség, hogy ennek a mesterségnek létrejőjenek korafeudális szervezeti formái, egy-egy nagyobb feudális központ szolgáltatásokra kötelezett termelési ágazatává válva. Természetesen ez nem jelentette a kovács-kultusz azonnali eltűnését. A magyar kovács-mitosz még sokáig élt, nyomai még a késői középkorban is felismerhetők.¹³³ A kendekek szétszórása csak azt jelentette, hogy megszűnt a kovács-kultusz nemzetségi intézménye. Az a körülmény, hogy egy pogány mitológia körébe tartozó intézmény még lényegében a törzsi szervezet keretei között végbement gazdasági-társadalmi folyamat eredménye-

¹³⁰ *Jozef Poulík: The Latest Archaeological Discoveries from the Period of the Great Moravian Empire. Historica I. Praha, 1959. 69. l.*

¹³¹ Uo. 9. skk. 1.

¹³² Uo. 13. 69. l.

¹³³ *Szabó György: A falusi kovács a XV—XVI. században. Folia Archaeologica, Új Folyam 6. 1954. 123—146. l.*

ként számolódott fel, jól illusztrálja azt, hogy az új osztályviszonyok kialakulásának nem volt előfeltétele a kereszténység,¹³⁴ sőt a pogány hiedelmek, melyek a nemzetségi szervezet gazdasági rendjében gyökereztek, az első csapást attól a társadalomtól kapták, amely még egyébiránt megőrizte a pogány szer-tartásokat és hiedelmeket.¹³⁵

Egy olyan társadalomban, amely megrekedt a nemzetségi társadalom bomlási folyamatának kezdetein, tehát ahol még túlsúlyban van a nemzetségi tagok kollektív tulajdona, elképzelhetetlen egy ilyen fontos intézmény, mint a szakrális fejedelem eltávolítása — noha kézenfekvő, hogy maga ez az intézmény is végső soron már a bomló nemzetségi rend termékeként született meg —, hiszen ismereteink szerint a szakrális fejedelemség a kazár fejlődést is végigkísérte. A X. századi magyarság szakított ezzel a szervezeti formával, ami jelzi, hogy a magyarság már kezdett túljutni a kazár kaganátus által képviselt fejlődési fokon.

Ezek szerint a feudális átalakulás útjára lépett magyarság életében is rendkívül fontos szerepet játszott a társadalmi munkamegosztás második, egyetemes történeti jelentőségű fázisa, amikor a nemzetségen belül a kézműves iparnak a termelés egyéb ágazataiból való kiválása megtörtént. A vasművesség önálló iparrá válása különösen nagy jelentőséggel bírt a termelőerők további fejlődése szempontjából. Ez a folyamat a lazuló nemzetségi-törzsi szervezeti forma keretei között kezdődött el; az új viszonyok lassú, evolúciós fejlődése során vezettek az egész társadalom forradalmi átalakulásához. A kovácmesterség már társadalmi igényeket kielégítő termelési ágazat volt, de szervezetenként még a pogány hitvilág burkában szunnyadt, egészében addig, amíg a kettős fejedelemség intézményéhez tapadó egyéb társadalmi és politikai intézményeket el nem söpörte az átalakulás, s ezzel szétpattant a kovácművesség — a vasverés — kultikus burka is.

Az a X. századi magyar társadalom tehát, amelyet minden vonatkozásban a feudális átalakulás korának kettőssége jellemezett, a társadalmi termelés egyik fontos ágazatában, a vasművességben is átmeneti állapotokat hordozott magában. A kovácmesterség, mint iparág a társadalom mindennapos szükségletét elégítette ki, ugyanakkor azonban a már bomló, de intézményeiben még ható nemzetségi szervezeti formához kapcsolódott. Nem véletlen az sem, hogy a X. századi magyarság vasművessége éppen a szakrális fejedelmi intézményhez kapcsolódott. Ez a körülmény utal azokra az időkre, amikor a magyar törzsek életében a vas készítése még inkább vallásos ritussal övezett csoda volt, semmint a társadalom életének elengedhetetlen feltétele. Mikor aztán a

¹³⁴ Паушто, В. Т.: Христубургский (Жиншпоркский) договор 1249 г. как исторический источник. 387. l.

¹³⁵ Egyébként az a körülmény, hogy egy pogány intézmény a „pogány szervezettől” kapott végzetes csapást, más megvilágításba helyezi a kereszténység nemzetségi intézmények eltávolításában és a feudális intézmények létrehozásában vitt szerepét. Úgy gondoljuk, marxista történetírásunknak fokozottabb kritikával szükséges értékelní a keresztény ideológia társadalomszervező szerepét a feudalizmus kialakulásának korában.

Nem arról van szó, mintha tagadnók ennek a hatalmas gazdasági és politikai szervezettel rendelkező ideológiának jelentőségét a feudális intézmények kialakításában, csupán arról — s ezt a X. század első évtizedében elkezdődött dinasztikus harcok jól bizonyítják —, hogy egy olyan társadalom, amely még zömében idegenül áll szemben a keresztény ideológiával, belső társadalmi fejlődése eredményeként szembehelyezkedik a fejlődést gátló nemzetségi intézményekkel, sőt kezét is emel rájuk.

tabut megtestesítő intézmény eltűnt a társadalmi élet színpadáról, többé nem volt akadály, hogy akár nem magyar eredetű terminológia jelentkezék a mindennapi termelőtevékenység egyik kézműves ágazatában, a vasverésben.

A. БАРТА:

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОМ ФОНЕ ВЕНГЕРСКОГО КУЗНЕЧНОГО ДЕЛА X В.

Резюме

Исследователи истории венгерского народа IX—X вв. доказали, что род главного князя «Кенде» Курсана был первоначально родом кузнецов, окруженным обычным и для других народов мифическим уважением. В начале X в. второй по званию князь «Дьюла» Арпад ликвидировал двойное княжение и расселил род «Кенде» по всей стране. Объясняя эти события, автор на примере других народов (хазаров, монголов, протоболгар, якутов, славян) доказывает, что в ходе разложения родо-племенных отношений зарождаются зачатки феодализма, скрытые, однако, продолжительное время родо-племенной организацией и идеологией первобытного общества. Ремесла, прежде всего кузнечное ремесло, играют большую роль в разложении родо-племенных отношений. Однако, кузнечное дело, хотя оно уже выделилось из сельского хозяйства и стало самостоятельной отраслью производства, еще долго окружается «кузнечным» мифом первобытного общества. Этот миф как родо-племенной институт ликвидируется развитием нового феодального экономического уклада. Ликвидация института двойного княжения в Венгрии, помимо прочих общественных и экономических последствий этого исторического события, привела к зарождению феодальных форм организации и ремесленного производства. Таким образом в Венгрии в начале X в., был завершен второй этап общественного разделения труда.

A. BARTHA:

CONTRIBUTIONS A LA QUESTION DE L'ARRIÈRE-PLAN SOCIAL
DE LA FORGERIE HONGROISE A L'ÉPOQUE DE LA CONQUÊTE
ARPADIENNE

Résumé

Les spécialistes qui se penchent sur l'étude de l'histoire hongroise à l'époque de la Conquête (IXe—Xe siècles) ont démontré que le clan de «kende» de l'archiduc Koursan fut d'origine un clan-forgeron et fut entouré d'un culte mythique habituel chez les différents peuples. Au début du Xe siècle le duc Arpad, «gyula», deuxième en rang, supprima la dyarchie et dispersa dans le pays le clan de «kende». En procédant à l'explication de ces événements l'auteur démontre à la faveur des exemples trouvés chez d'autres peuples (Khazars, Mongols, Protobulgares, Yakoutes, Slaves, etc.) que les germes du féodalisme se forment au cours de l'évolution sociale intérieure des peuples, germes qui se trouvent encore longtemps dissimulés par l'idéologie et les institutions clanaires-tribales de la communauté primitive. L'industrie, et avant tout la forgerie, ont un rôle important à jouer dans la formation des sociétés de classe. Mais la forgerie, bien qu'elle se soit détachée de l'agriculture et devint une branche industrielle indépendante, fut encore longtemps entourée d'un culte mythique ayant été en vigueur dans la communauté primitive. Le fait que le duc Arpad supprima la dyarchie, outre les conséquences sociales et politiques, avait encore comme résultat que la forgerie, elle, perdit son caractère mythique dans la dernière étape d'évolution de la communauté primitive en témoignage de ce qu'à l'intérieur de la société la deuxième division de travail vient de s'effectuer et la stratification des classes, elle, progressa.